

Характеристика засобів і форм професійного навчання у вищій школі як складових педагогічної системи

Розглянуто сутність терміна «педагогічна система» та її складові компоненти. Наведено характеристику засобів і форм професійного навчання майбутніх фахівців у вищій школі як складових компонентів педагогічної системи. Наведено класифікацію форм навчання та розглянуто сучасні організаційні форми навчання. Аргументовано переваги впровадження концентрованого навчання. Висвітлено питання використання засобів навчання у вищій школі, у тому числі акцентовано увагу на комп'ютерних засобах навчання. Відмічено необхідність комплексного використання засобів навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Ключові слова: засоби навчання, форми навчання, педагогічна система.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Модернізація вищої професійної освіти є пріоритетним напрямком розвитку і оновлення економіки, науки та формування громадянського суспільства. Розвиток освіти направлений на розробку і удосконалення її змісту, максимальне використання можливостей сучасної дидактики для підвищення ефективності освітніх структур, апробацію на практиці альтернативних існуючим форм навчання [1, с.16]. У педагогічній науковій літературі виділяють такі компоненти професійної освіти – її цілі, зміст, методи і засоби навчання, форми організації навчального процесу, суб'єктів освітнього процесу, результати навчання тощо. У сучасних наукових працях явища педагогічної дійсності часто розглядають через призму системного підходу. І не випадково компоненти професійної освіти розглядаються як складові педагогічної системи.

Педагогічна система – це сукупність взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, взаємодія яких підпорядковується досягненню єдиної для всіх них меті – меті навчання і виховання підростаючого покоління та дорослих людей [2, с.25].

Аналіз досліджень і публікацій... Дослідженням структури і функціонування педагогічної системи займаються такі науковці як І.Б.Васильєв, В.П.Беспалько, Р.С.Гуревич, Н.В.Кузьміна, І.П.Підласий, Л.Г.Вікторова, І.Є.Каньковський та інші провідні науковці, що запропонували освітянській спільноті власні авторські педагогічні системи.

На сьогоднішній день в педагогічній науці не існує єдиного загальноприйнятого погляду на склад компонентів в структурі педагогічної системи, що свідчить про прояв різних ступенів пізнання її сутності і суб'єктивізм авторів. Однак із виконаного аналізу структури авторських педагогічних систем [3, с.5–7] видно, що є низка компонентів, які повторюються досить часто в авторських педагогічних системах: суб'єкти, цілі, результати, зміст, засоби, форми, методи навчання і виховання.

Формулювання цілей статті... Мета статті – розглянути поняття засобів і форм навчання у вищій школі як складових компонентів авторських педагогічних систем та навести їх характеристику.

Виклад основного матеріалу... Педагогічним дослідженням стосовно форм навчання присвячені праці таких науковців: І.Я.Лернера, М.М.Скаткіна, С.Я.Батишева, О.М.Новікова та ін.

На думку С.Я.Батишева, форма об'єднує такі самостійні елементи навчання як зміст, методи і засоби та піднімає їх на більш високий рівень цілісного прояву [4, с.196]. У більш загальному розумінні форми навчання – це способи організації навчання, що зумовлюють часовий і організаційний режими навчання, а саме: місце його проведення, склад студентів, характер зовнішнього виявлення функцій та порядок спілкування суб'єктів взаємодії [5, с.965].

У педагогічній науці розрізняють форми навчання, форми організації навчання, організаційні форми навчання, форми навчальної роботи, форми теоретичного і практичного навчання, форми освіти і самоосвіти тощо.

Форми організації навчання класифікують за співвідношенням індивідуальних і колективних дій студентів, способом організації заняття, ступенем самостійності студентів у навчальному процесі, часом організації занять і місцем їх проведення [6, с.105–106].

Найбільш узагальненою є класифікація форм учіння-навчання, розроблена О.М.Новіковим, який виділив одинадцять груп форм за такими критеріями: спосіб отримання освіти; кількість навчальних закладів, в яких навчається студент за однією освітньою програмою; системи

навчання (ступінь участі педагога в навчанні, індивідуалізовані системи, колективні системи); механізм декомпозиції змісту навчання; безпосереднє або опосередковане спілкування з педагогом чи/або навчальними матеріалами; кількість викладачів, що одночасно проводять заняття; стала чи епізодична робота викладача з певним контингентом студентів; критерій «монолог-діалог»; місце проведення занять; цільова спрямованість; види навчальних занять [7, с.72–92].

Класифікації форм організації навчання є досить різноманітними, але популярною є класифікація форм організації навчання, таких як лекції, семінарські заняття, практикуми, консультації, диспути, екскурсії, практичні заняття тощо [8, с.348; 9, с.250]. У той же час ці форми виступають організаційними формами навчання, що широко використовуються у вищій школі [10, с.118; 11, с.42]. Як організаційні форми теоретичного навчання виділяють такі групи інноваційних уроків.

1. У формі змагань та ігор: конкурс, турнір, естафета, ділова гра тощо.
2. Засновані на формах, жанрах і методах роботи, відомих в суспільній практиці: дослідження, винахідництво, аналіз першоджерел, репортаж, рецензія тощо.
3. Засновані на нетрадиційній організації навчального матеріалу: урок мудрості, одкровення тощо.
4. Подібні до публічних форм спілкування: прес-конференція, мітинг, регламентована дискусія, телепередача, телеміст, діалог тощо.
5. Уроки-фантазії: урок-сюрприз, урок XXI століття.

Необхідно також враховувати, що на інноваційних уроках відсутня серйозна пізнавальна праця студентів, результативність їх не висока, і тому вони не повинні переважати в загальній структурі навчання [4, с.198–199].

Перспективною організаційною формою навчання є концентроване, метою якого є підвищення якості навчання і виховання студентів шляхом створення оптимальної організаційної структури навчального процесу. При такій організації навчання забезпечується сприйняття, поглиблене і міцне засвоєння студентами цілісних завершених блоків навчального матеріалу; підвищується мотивація учіння; студенти і педагоги швидше і краще пізнають один одного, що сприяє створенню сприятливого психологічного клімату.

Сутнісними ознаками концентрованого навчання є: подолання багатопредметності навчального дня, тижня, семестру; одноразова тривалість вивчення дисципліни чи розділу навчальної дисципліни; неперервність процесу пізнання і його цілісність (починаючи з первинного сприйняття і завершуючи формуванням умінь); укрупнення змісту і організаційних форм процесу навчання, розмежування у часі заліків і іспитів; інтенсифікація навчального процесу по кожній дисципліні; співробітництво учасників навчання [4, с.208–209, 212].

Поряд з формами важливим компонентом навчально-виховного процесу є засоби навчання як важлива складова навчально-матеріальної бази будь-якого вищого навчального закладу, що впливають на всі компоненти навчального процесу.

Сьогодні, в умовах модернізації вищої школи, від майбутніх фахівців роботодавці очікують уміння працювати і орієнтуватися в різноманітних потоках інформації, оволодіння новою технікою і технологіями, що вимагає розвинутого, динамічного, гнучкого середовища, обладнаного сучасним матеріально-технічним інструментарієм, пристосованим до діяльності суб'єктів навчання [12, с.68].

Без засобів навчання неможливе здійснення навчально-виховного процесу і розвитку студентів, інтенсивність якого залежить від ступеня роботи студентів із засобами [13, с.21].

Засоби навчання – це мова і дії викладача, матеріальні об'єкти, що використовуються викладачем і студентами під час навчання в якості носія навчальної інформації, організації пізнавальної діяльності і управління цією діяльністю [6, с.89].

Види засобів навчання досить різноманітні, їх склад залежить від рівня розвитку науки, техніки та інформаційних технологій [14, с.84]. За п'яти групами класифікує засоби навчання О.М.Новіков, який до перших двох груп відносить матеріальні та інформаційні засоби, що проєктуються викладачами, фірмами тощо і мовні, логічні та математичні засоби навчання, які засвоюються самими студентами в процесі навчання [7, с.120–121].

В.В.Краєвський та А.В.Хуторської пропонують класифікувати засоби навчання за такими ознаками: склад об'єктів (матеріальні та ідеальні); відношення до джерела появи (штучні та природні); складність (прості і складні); спосіб використання (динамічні та статичні); особливості будови (площинні, об'ємні, змішані та віртуальні); характер впливу (візуальні, аудіальні, аудіовізуальні); носій інформації (паперові, магнітооптичні, електронні та лазерні); рівень змісту освіти (засоби навчання на рівні уроку, дисципліни, всього навчального процесу); відношення до технологічного процесу (традиційні, сучасні та перспективні засоби навчання) [9, с.269–270].

Досить доступно у використанні вважаємо класифікацію засобів навчання, в якій виділяють дві групи засобів, до першої групи відносять мову і дії викладача, до другої – навчальне забезпечення (рис. 1) [6, с.133–135].

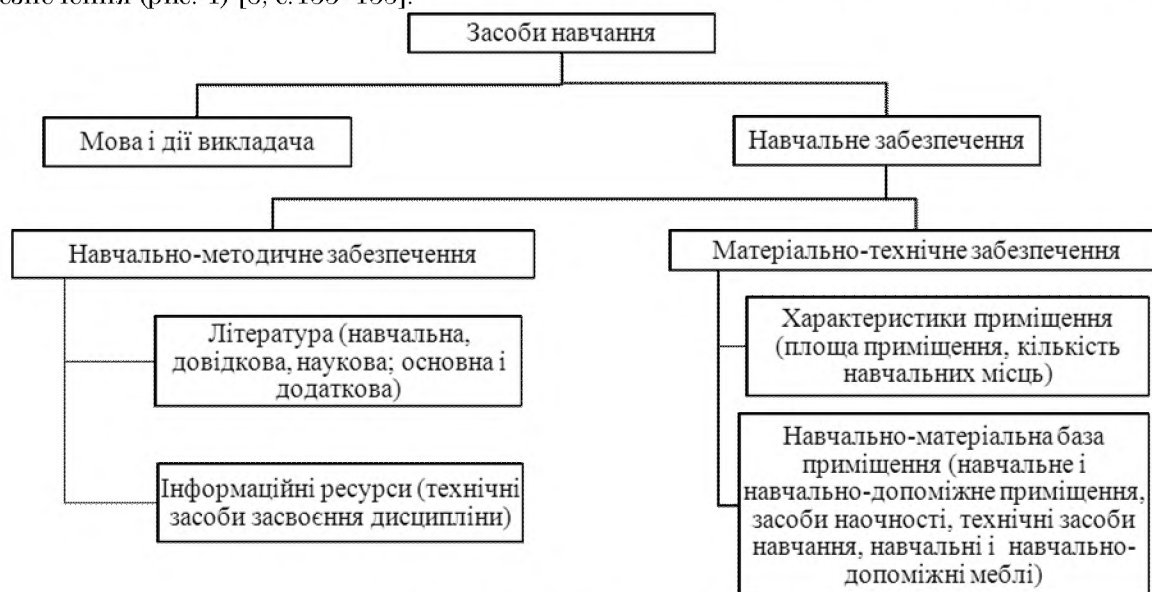

Рис. 1. Класифікація засобів навчання

Підвищені вимоги до рівня підготовки фахівців вимагають необхідності створення нових форм представлення навчального матеріалу, методик роботи з новими засобами навчання [15, с.28]. Розвиток особистості студента в умовах сучасного навчального процесу неможливий без використання засобів навчання, розроблених на основі сучасних інформаційних технологій.

Реалізація можливостей інформаційних технологій призводить до зміни традиційних форм і методів навчання. Зазнає змін обсяг і зміст навчального матеріалу за рахунок економії навчального часу, розширення і поглиблення навчального матеріалу, збільшення обсягу самостійної роботи, варіативності видів навчальної діяльності, використання програмного забезпечення [16, с.11]. Впровадження інформаційних технологій в навчальний процес передбачає широке використання комп'ютера як основного засобу навчання.

Розглядають три типи навчальної діяльності із використання комп'ютера:

- Computer-assisted learning – навчання за допомогою комп'ютерів;
- Computer-enriched learning – навчання, збагачене комп'ютером;
- Computer-managed learning – навчання під керівництвом комп'ютера [17, с.179–180].

При використанні комп'ютерів у навчанні застосовують такі види програмно-апаратного забезпечення: автоматизовані навчальні і контролюючі системи (тренажери, моделюючі і репетиторські програми); гнучкі автоматизовані навчальні системи, що розраховані в основному на самостійне використання студентами і виступають як пізнавальні засоби; системи-мікросвіти; системи-репетитори [16, с.11].

Для ефективного використання сучасних комп'ютерних засобів навчання викладачу необхідно орієнтуватися в різноманітті програмного забезпечення, яке може суттєво підвищити якість навчального процесу. Розглянемо різновиди програмного забезпечення: контрольні-навчальні, тренувальні і контролюючі комп'ютерні програми; інструментальні системи створення комп'ютерних засобів навчання; електронні гіпертекстові навчальні матеріали; бази даних і експертно-аналітичні системи; демонстраційно-моделюючі та дослідницькі програми; системи для пошуку і передачі інформації; інструментальні засоби моделювання пізнавальної діяльності; інструментальні засоби забезпечення комунікацій [15, с.93].

Дидактичні можливості використання засобів навчання на базі інформаційних технологій відкривають нові можливості для удосконалення навчального процесу. Але комп'ютерні засоби необхідно застосовувати тоді, коли вони дають незаперечний ефект в досягненні запланованих педагогічних цілей.

На етапі проектування і виготовлення засобів навчання закладаються їх дидактична роль і функції. Перерахуємо основні дидактичні функції засобів навчання: компенсаторність (полегшення процесу навчання, зменшення витрат часу, сил і здоров'я суб'єктів навчання); інформативність (передача необхідної для навчання інформації); інтегративність (розгляд об'єкта чи явища, що вивчається, частинами і в цілому); інструментальність (безпечне і раціональне

забезпечення певних видів діяльності студентів і педагога) [9, с.271]. Виділяють додаткові дидактичні функції при використанні комп'ютерних засобів навчання: достовірність, наочність, віртуальність, інтерактивність, опосередкованість, незалежність, масовість та технологічність [15, с.88-89].

Під час професійного навчання важливим є комплексне його забезпечення засобами навчання. Комплексність відображає науковий підхід до планування, розробки, створення і використання оптимальної системи засобів навчання, необхідних для повного і якісного професійного навчання в рамках відведеного часу і відповідного змісту. Комплексне використання засобів навчання передбачає врахування таких вимог:

- засоби повинні охоплювати весь зміст програмного матеріалу;
- необхідно враховувати дидактичні функції і можливості засобів навчання при їх плануванні і розробці;
- засоби навчання в комплексі повинні сприяти реалізації діяльності викладача і студентів;
- враховувати економічний фактор, а також ергономічні, гігієнічні, екологічні вимоги і вимоги безпеки використання при розробці засобів навчання [4, с.228].

Висновки і перспективи подальших розвідок... Отже, у статті охарактеризовано такі складові педагогічної системи, як засоби і форми навчання. Наведено класифікацію форм навчання та розглянуто сучасні організаційні форми навчання. Висвітлено питання використання засобів навчання у вищій школі, у тому числі акцентовано увагу на комп'ютерних засобах навчання.

Засоби і форми навчання нерозривно пов'язані з методами навчання, тому в перспективі планується дослідити стан використання методів навчання у вищій школі та їх оновлення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Литвиненко О. В. Современные технологии в образовании / О. В. Литвиненко // Образование. Наука. Инновации: Южное измерение. – 2008. – № 5–6. – С. 16–18.
2. Васильев И. Б. Профессиональная педагогика: конспект лекций для студентов инженерно-педагогических специальностей / И. Б. Васильев. – [2-е изд., перераб.]. – Харьков, 2001. – 151 с.
3. Білик В. В. Характеристика складових педагогічної системи в контексті модернізації вищої освіти в Україні / В. В. Білик // Удосконалення професійної підготовки педагогічних кадрів у контексті модернізації вищої школи : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. аспірантів та молодих учених / Хмельницька обласна рада, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. – Хмельницький : ХГПА, 2011. – С. 5–17.
4. Батышев С. Я. Профессиональная педагогика : [учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям ; под ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова]. – [изд. 3-е, перераб.]. – М. : Из-во ЭГВЕС, 2009. – 456 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; відп. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Никифоров В. И. Теория и практика высшего профессионального образования. Термины, понятия и определения : учеб.-метод. пособие / В. И. Никифоров, А. И. Сурыгин. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2009. – 141 с.
7. Новиков А. М. Методология учебной деятельности / Александр Михайлович Новиков. – М. : Издательство «Эгвес», 2005. – 176 с.
8. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 206 с.
9. Краевский В. В. Основы обучения. Дидактика и методика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Краевский Володар Викторович, Хуторской Андрей Викторович. – М. : Академия, 2007. – 352 с.
10. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава : ПОППО, 2006. – 328 с.
11. Дроздова І. П. Методика викладання, педагогіка та психологія вищої освіти : навч. посіб. / І. П. Дроздова. – Харків : ХНАМГ, 2008. – 142 с.
12. Назарова Т. С. Проблемы реализации национальной образовательной инициативы наша новая школа / Т. С. Назарова // Вестник образования России. – 2012. – № 1. – С. 66–81.
13. Бутакова О. А. Структура инновационного образовательного процесса / О. А. Бутакова // Высшее образование сегодня. – 2009. – № 4. – С. 18–21.
14. Терепищій С. Стандартизація вищої освіти (спроба філософського аналізу) : [моногр.] / Сергій Терепищій. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 197 с.
15. Красильникова В. А. Информационные и коммуникационные технологии в образовании : учеб. пособие / В. А. Красильникова. – Оренбург : ГОУ ОГУ, 2006. – 235 с.
16. Котов-Дарти С. Ф. Компьютерные технологии в образовании / Котов-Дарти С. Ф., Понарина Н. Н. // Образование. Наука. Творчество. – 2009. – № 1. – С. 11–15.
17. Гузеев В. В. Преподавание. От теории к мастерству / В. В. Гузеев. – М. : НИИ школьных технологий, 2009. – 288 с.

Анотація

В.В.Билык

Характеристика средств и форм профессионального обучения в высшей школе как составляющих педагогической системы

Рассмотрена сущность термина «педагогическая система» и ее составные компоненты. Приведена характеристика средств и форм профессионального обучения будущих специалистов в высшей школе как составляющих компонентов педагогической системы. Приведена классификация форм обучения и рассмотрены современные организационные формы обучения. Аргументированы преимущества внедрения концентрированного обучения. Высветлен вопрос использования средств обучения в высшей школе, в том числе акцентировано внимание на компьютерных средствах обучения. Отмечена необходимость комплексного использования средств обучения в профессиональной подготовке будущих специалистов.

Ключевые слова: средства обучения, формы обучения, педагогическая система.

Summary

V.V.Bilyk

Description of Facilities and Forms of Professional Teaching at Higher School as Constituents of the Pedagogical System

The essence of term pedagogical system and its components are considered. The description of facilities and forms of professional teaching of the future specialists at higher school, as components of the pedagogical system is given. The classification of forms of teaching and the modern organizational forms of teaching are considered. The advantages of introduction of the concentrated teaching are argued. The question of using the facilities of teaching at higher school is reflected. The attention on computer facilities of teaching is accented. The necessity of the complex using of facilities of teaching in professional preparation of the future specialists is marked.

Key words: facilities of teaching, forms of teaching, pedagogical system.

Дата надходження статті: «6» березня 2013 р.

УДК 37.04:37.015.3

Т.Ю.БІЛОШИЦЬКА,
аспірантка
(м.Житомир)

Порівняльний аналіз психологічного та педагогічного консультування

Розкрито поняття психологічного консультування. Досліджено педагогічне консультування як вид науково-методичного супроводу професійної діяльності педагога та запропоновано власне визначення даного поняття. Виконано порівняльний аналіз психологічного та педагогічного консультування. Досліджено їх взаємозв'язок. Визначено спільні риси психологічного та педагогічного консультування, а також їх суттєві відмінності за різними показниками.

Ключові слова: психологічне консультування, педагогічне консультування, науково-методичний супровід.

Постановка проблеми у загальному вигляді... У зв'язку із реформами, що відбуваються в системі освіти, змінюються і функції сучасного вчителя, що виступає не як транслятор «готових» знань, а як помічник, порадник, консультант по навчанням тощо. Виникає необхідність постійного підвищення кваліфікації вчителів та пошуків нових форм і методів професійної допомоги учням, батькам та колегам з опорою на гуманістичні традиції. Науково-методичний супровід з'явився порівняно недавно в педагогічній практиці як вид допомоги суб'єкту при вирішенні проблем, пов'язаних із навчально-виховною діяльністю. М.Н.Певзнер, О.М.Зайченко та інші науковці визначають науково-методичний супровід професійної діяльності педагогів як «реалізовану в багатообразних формах і технологіях систему взаємопов'язаних функцій, дій, методів, технік, заходів, що забезпечують надання кваліфікованої допомоги педагогу протягом всієї його професійної кар'єри» [10, с.32]. На відміну від традиційних форм навчання супровід має більш індивідуальний та гнучкий характер, враховує специфіку конкретної установи, має постійний характер.

Супровід професійної діяльності педагогів здійснюється, перш за все, через консультування. Воно являє собою певним чином організовану взаємодію консультанта та суб'єкта навчально-виховного процесу (одного, декількох або організації в цілому), що спрямована на вирішення певних проблем суб'єкта чи створення сприятливих умов для діяльності останнього.

Аналіз досліджень і публікацій... Консультування є досить поширеним та широко досліджуваним у сферах психології, медицини, управління персоналом тощо. В освітніх закладах

Засновники:

**Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №12629-1513Р від 24.05.2007р.

Збірник наукових праць «Педагогічний дискурс»

включено до переліку наукових фахових видань України у галузі «Педагогічні науки»

(постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5)

Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 14. – 503 с.

Збірник наукових праць «Педагогічний дискурс» містить статті теоретичного та експериментального характеру з актуальних проблем теорії та історії педагогіки, школознавства, методики навчання, виховання і профорієнтації учнів у закладах освіти та позашкільних установах, теорії та методики управління освітою, професійного становлення студентів, педагогічної практики, порівняльної педагогіки, соціальної педагогіки, ступеневої педагогічної освіти тощо.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: *Шоробура І.М., доктор педагогічних наук, професор, ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.*

Заступник головного редактора: *Галус О.М., доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.*

Відповідальний секретар: *Кришук Б.С., кандидат педагогічних наук, начальник наукового відділу Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.*

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ:

- Топузов О.М.** доктор педагогічних наук, професор, директор Інституту педагогіки НАПН України;
- Савченко О.Я.** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, віце-президент НАПН України;
- Беднарєк Й.** доктор хабілітований, професор звичайний, Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської (м.Варшава, Польща)
- Бібік Н.М.** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
- Вашуленко М.С.** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
- Євтух М.Б.** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
- Бурда М.І.** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
- Березівська Л.Д.** доктор педагогічних наук, професор, старший науковий співробітник;
- Берека В.С.** доктор педагогічних наук, професор;
- Гупан Н.М.** доктор педагогічних наук, професор;
- Дорошенко Ю.О.** доктор технічних наук, професор;
- Даниленко Л.І.** доктор педагогічних наук, професор;
- Кокель А.** доктор наук гуманістичних, Вища школа гуманістична Товариства світового знання в Щеціні (м.Щецін, Польща)
- Лисенко Н.В.** доктор педагогічних наук, професор;
- Мацько В.П.** доктор філологічних наук, доцент;
- Пустовіт Г.П.** доктор педагогічних наук, професор;
- Руснак І.С.** доктор педагогічних наук, професор;
- Семиченко В.А.** доктор психологічних наук, професор;
- Ющак К.** доктор наук гуманістичних, Академія Поморська в Слупську (м.Слупськ, Польща)
- Ящук І.П.** доктор педагогічних наук, професор.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ З НАПРЯМІВ:

- менеджмент освіти:** Дарманська І.М. – к.пед.н., доцент; Біницька О.П. – к.е.н., доцент; Гамрецька Г.С. – к.філос.н., доцент; Телячий Ю.В. – к.і.н., доцент; Слюзко В.І. – к.пед.н., доцент;
- дошкільна педагогіка, психологія та фахові методики:** Пісоцька Л.С. – к.пед.н., доцент; Зданевич Л.В. – к.пед.н., доцент; Машкіна Л.А. – к.пед.н., доцент;
- шкільна педагогіка, психологія та фахові методики:** Вовк В.П. – к.психол.н., доцент; Вишинська Г.В. – к.пед.н., доцент; Гасюк І.Л. – к.фіз.вих., доцент; Дорош Г.О. – к.філол.н., доцент; Сусліна І.В. – к.пед.н., доцент; Ткачук Г.О. – к.пед.н., доцент;
- теорія і методика мистецтва:** Балема М.О. – народний артист України; Бучківська Г.В. – к.пед.н., доцент; Греськова В.В. – к.пед.н., доцент; Михаськова М.А. – к.пед.н., доцент; Павлішена Л.В. – к.філол.н.; Слоневська І.Б. – к.філос.н., доцент.

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(протокол №4 від 27 квітня 2013 року)*

© Інститут педагогіки НАПН України, 2013

© Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2013

© Ільїнський С.В. (обкладинка), 2013